

LUC DELVAUX & ISABELLE THERASSE

SARCOFAGEN

ONDER DE STERREN VAN NOET

Met bijdragen van V. BOSCHLOOS, E. CONSTAS, M. DE MEYER, C. EVERS, H.
HAMEEUW, D. HUYGE, B. KRAEMER, Fr. LABRIQUE, D. NUNN, H. SMETS,
K. STÖVESAND, C. TEOTINO, C. TILLEUX, A. VAN DER PERRE,
M.-P. VANLATHEN, E. WARMENBOL & H. WILLEMS

Voorwoord Eric GUBEL
EINDREDACTIE Wouter CLAES & Nele STROBBE

LANNOO

AUTEURS VAN DE TEKSTEN EN CATALOGUSNOTITIES

- V. B.** Vanessa Boschloos *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
EC Elias Conostas *Université libre de Bruxelles*
L. D. Luc Delvaux *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
M. D. M. Marleen De Meyer *Universiteit Leuven*
C. E. Cécile Evers *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
H. H. Hendrik Hameeuw *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis / Universiteit Leuven*
D. H. Dirk Huyge *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
B. K. Bryan Kraemer *University of Chicago*
Fr. L. Françoise Labrique *Universität zu Köln / Université libre de Bruxelles*
D. N. David Nunn *Université libre de Bruxelles*
H. S. Héloïse Smets *Université libre de Bruxelles*
K. S. Katharina Stövesand *Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Kairo*
C. Te. Carolina Teotino *Universität Tübingen*
I. T. Isabelle Therasse *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
C. T. Caroline Tilleux *Université catholique de Louvain*
A. V. D. P. Athena Van der Perre *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*
M. P. V. Marie-Paule Vanlathem *Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth*
E. W. Eugène Warmenbol *Université libre de Bruxelles*
H. W. Harco Willems *Universiteit Leuven*

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	5	
TIJDSLIJN	6	
KAART VAN EGYPTEN	7	
LIJKKISTEN EN SARCOFAGEN. ONDER DE STERREN VAN NOET.....	8	
LIJKKISTEN EN SARCOFAGEN VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS. HET ONTSTAAN VAN EEN COLLECTIE.	10	
I		
DE PREHISTORIE EN HET OUDE RIJK.		
EERSTE LIJKKISTEN	14	
II		
HET MIDDENRIJK.		
DE VERSIERING BREIDT UIT	24	
III		
HET NIEUWE RIJK.		
TERRACOTTA, HOUT EN STEEN	50	
IV		
DE DERDE TUSSENPERIODE.		
DE GELE LIJKKISTEN	80	
V		
DE LATE TIJD.		
CLASSICISME EN VERNIEUWING	122	
VI		
DE PTOLEMEÏSCHE EN ROMEINSE PERIODE.		
EEN VERANDERENDE WERELD	138	
VII		
DIERENMUMMIËS EN DIERENSARCOFAGEN	166	
BIBLIOGRAFISCHE AFKORTINGEN		200
BIBLIOGRAFIE		201
INDEX INVENTARISNUMMERS		208
DANKWOORDEN		208

VOORWOORD

Sinds de opening van de verzameling Egypte van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in 1912, herinneren generaties jongeren zich hun bezoek aan wat langzamerhand bekend werd als “het Mummieuseum”, een koosnaam voor onze musea die veel zegt over de fascinatie die de funeraire kunst van de Nijlbeschaving blijft uitoefenen. Mummies, lijkkasten en sarcofagen zijn uiteraard nauw met elkaar verbonden en ook de beklijvende plaat uit het Kuifjesalbum *De Sigaren van de farao* (waar de lijkkasten al klaar staan voor de vermaledijden die de rust van de doden verstoren), staat in het geheugen van vele jongeren geprent. Voor volwassenen werden Egyptische lijkkasten al snel gegeerde verzamelstukken, met P.P. Rubens voorop. Ze vervoegden museumcollecties wereldwijd, naast ander grafmateriaal zoals bijvoorbeeld mummiecartonnages, kanopenkruiken, dodenboeken, oesjebi's, hartscarabeeën en amuletten. In de 19de eeuw verschenen typologische studies waarin op basis van de vorm en de gegraveerde of beschilderde versiering van de lijkkasten een chronologische evolutie van deze tak van de kunstnijverheid kon opgesteld worden. Hierdoor konden alvast ook honderden “verweerde” lijkkasten die door de plaag van sluikopgravingen de kunstmarkt voedden, in het juiste historische perspectief geplaatst worden. Lijkkasten uit officiële opgravingen verging het niet altijd beter, met name in de kinderjaren van het egyptologisch onderzoek. Het is precies uit deze periode dat de vondsten uit de zogeheten *Tweede cachette van Deir el-Bahari* (Bab el Gassous) stammen (1891) die een hoofdrol spelen in deze publicatie. Ze werden uit angst voor plundering inderhaast met ander grafmateriaal geruimd, helaas zonder nauwkeurige notities betreffende de grafensembles. Sedert 2013 participeert de afdeling Egypte dan ook in een Europees project dat beoogt om zoveel mogelijk gegevens te verzamelen om het

materiaal dat oorspronkelijk bij elkaar hoorde terug in de originele context te reconstrueren. Dank zij een gelukkig toeval waren toen reeds onderhandelingen aan de gang met het *Istituto Europeo del Restauro* (Ischia) en werd besloten om beide acties te koppelen in de vorm van een tentoonstelling te promoten.

De megatentoonstelling *Ramses II* die in 1976 tienduizenden bezoekers naar Parijs lokte, maakte de succesvolle resultaten van radiografisch onderzoek op mummies en bijbehorend grafmateriaal bij een breed publiek bekend. Deze techniek werd in vele musea toegepast en in 1999 verscheen een eerste publicatie over het röntgenonderzoek van de mummies van onze Egyptische verzameling. Naast de *live* restauratie van de sarcofagen uit de Tweede cachette, krijgen de bezoekers van deze tentoonstelling de uitzonderlijke kans om kennis te maken met de meest geavanceerde spitstechnologieën en hun bijdrage tot het huidige onderzoek.

Tot slot wens ik Luc Delvaux en Isabelle Therasse, evenals hun naaste medewerkers en alle collega's van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van harte te danken voor de realisatie van de tentoonstelling *Sarcofagi* en het bijbehorende boek, twee verwezenlijkingen die een blijvende aanvulling betekenen voor de permanente opstelling in de zalen gewijd aan het oude Egypte. En uiteraard kan deze beknopte inleiding niet afgesloten worden zonder mijn diepe waardering uit te drukken voor de pioniersrol van restauratrices France Ossieur en Isabella Rosati. Dank zij hen kwam een hechte samenwerking tot stand met Prof. Orichi en zijn team van het *Istituto Europeo del Restauro*. *Mille grazie a voi!*

ERIC GUBEL

Departementshoofd Oudheid

CHRONOLOGIE VAN HET OUDE EGYPTE

PREDYNASTISCHE PERIODE	ca. 4500–3100
VROEGDYNASTISCHE PERIODE	ca. 3100–2700
1 ^{ste} dynastie	ca. 3100–2890
2 ^{de} dynastie	ca. 2890–2700
OUDE RIJK	ca. 2700–2200
3 ^{de} dynastie	ca. 2700–2625
4 ^{de} dynastie	ca. 2625–2510
5 ^{de} dynastie	ca. 2510–2460
6 ^{de} dynastie	ca. 2460–2200
EERSTE TUSSENPERIODE	ca. 2160–1994
MIDDENRIJK	ca. 2064–1797
11 ^{de} dynastie	ca. 2064–1994
12 ^{de} dynastie	ca. 1994–1797
TWEEDE TUSSENPERIODE	ca. 1797–1543
NIEUWE RIJK	ca. 1543–1070
18 ^{de} dynastie	ca. 1543–1292
19 ^{de} dynastie	ca. 1292–1186
20 ^{ste} dynastie	ca. 1186–1070
DERDE TUSSENPERIODE	ca. 1070–702
21 ^{ste} dynastie	ca. 1070–945
22 ^{ste} dynastie	ca. 945–747
LATE TIJD	ca. 747–332
25 ^{ste} dynastie	ca. 747–656
26 ^{ste} dynastie	ca. 672–525
PTOLEMEÏSCHE PERIODE	332–30
ROMEINSE PERIODE	30 v. Chr.–395 n. Chr.

KAART VAN EGYPTE

*O mijn moeder Noet, strek u uit over mij opdat ik kan verblijven
onder uw onvergankelijke sterren en nooit zal sterven!*

LIJKKISTEN EN SARCOFAGEN. ONDER DE STERREN VAN NOET

In de loop van drieduizend jaar geschiedenis heeft de Egyptische obsessie voor het voortbestaan van de overledenen tot de ontwikkeling van duizenden objecten geleid. Sommige objecten was een kort leven beschoren, andere gingen permanent deel uitmaken van de grafcultuur van de oude Egyptenaren. Dat is het geval voor de lijkkasten en sarcofagen¹, waarvan de oudste exemplaren dateren van de Predynastische Periode. Deze zouden in talrijke vormen een vaste waarde blijven tot in de christelijke periode. Kisten en sarcofagen zijn in de eerste plaats bedoeld om de overledene naar de wedergeboorte te leiden. Sinds de Predynastische Periode is de eerste prioriteit daarom het lichaam te bewaren, vanaf het Oude Rijk vereeuwigd door mummificatie. De dode, die omwikkeld zit in een omhulsel van riet, hout, steen of cartonage, moet kunnen eten om in het hiernamaals te kunnen overleven. De eerste versieringen die op de kisten verschijnen zijn performatieve beelden die de magische reis van de offers naar het binnenste van de kist mogelijk maken zodat de overledene er zich mee kan voeden: geheime deurtjes of een *oedjat*-oog waarmee de dode vanuit het graf de kapel van de graftombe kan bekijken, waar de levenden zijn begrafenisdienst houden. De kist wordt zelf een geconcentreerd beeld van het graf, of zelfs de vervanging ervan. Op de beperkte ruimte van de wanden staan alle motieven verzameld die nodig zijn voor de probate werking van de rituelen. De versiering van de kisten kent bovendien een aantal fases waarin deze in versneld tempo rijker worden, meer bepaald tijdens de periodes in de Egyptische geschiedenis waarin de kunst van het decoreren van de graven teloor gaat. Wat deze fundamentele eisen betreft, brengt de zoektocht naar de beste instrumenten om te kunnen overleven de Egyptenaren ertoe op de wanden van de kisten een gesofisticeerd discours

uit te werken, bestaande uit de afbeelding van godheden, heilige teksten en mythologische voorstellingen. Sinds het Middenrijk worden de belangrijkste termen van dit vocabularium vastgelegd. De kist is niet alleen de plaats waar de dode rust en zich voedt, maar het is ook de plek waar de zonnecultus en het Osiriaanse geloof worden samengebracht zodat de overledene kan herboren worden. Volgens de oudste opvattingen over het leven na de dood maakt de overledene deel uit van de cycli van de zonnegod Re, die hij elke dag en nacht vergezelt op zijn rondvaart en bij de wedergeboortes die elke ochtend plaatsvinden. Maar de overledene wordt ook gelijkgesteld met Osiris, de eerste Egyptische dode die werd gemummificeerd nadat, volgens de mythe, zijn zusters Isis en Nephthys de verspreide ledematen van de god hadden verzameld nadat hij door zijn broer Seth was vermoord. De mummies zijn dus het beeld van de overledene als Osiris, net zoals de mummievormige kisten waarvan de oudste exemplaren in het wit zijn geschilderd, alsof ze in linnen windels waren gewikkeld. De mythe van Osiris levert de basisstructuur voor de versiering van de kisten en sarcofagen: Isis en Nephthys staan aan de voeten en aan het hoofd afgebeeld, de vier zonen van Horus die de ingewanden beschermen, staan op de hoeken, en de teksten roepen alle andere goden aan met het teken van Osiris. Vooral Noet, de moeder van de god, speelt een cruciale rol in de magische werking van de doodskisten. Soms wordt ze onderaan in de kist afgebeeld met gestrekte armen, alsof ze de overledene omhelst, net als haar zoon Osiris. Maar ze wordt ook aan de binnenkant van de deksels geschilderd, boven de overledene, als de godin van de hemel, die een lichaam heeft dat met sterren is bezaaid en die elke avond de zon inslikt om deze elke ochtend weer aan de hemel te plaatsen. Binnen deze dubbele dynamiek van de wedergeboorte ligt de overledene in zijn kist als een kind in de schoot van de moeder. De dode wordt dus twee keer herboren: als Osiris, zoon van Noet en als Re, die zich een weg baant door het met sterren bezaaide lichaam van de godin. Andere termen die kunnen worden gebruikt voor de

.....
1 Letterlijk betekent de term 'kist' een omhulsel van hout, terracotta, cartonage of plantaardig materiaal, en 'sarcofaag' staat voor een stenen recipiënt, los van hun respectieve vormen. Deze terminologie zal in alle hoofdstukken van dit werk terugkeren.

Fig.1 Deksel van de lijkst van Chonsoetefnacht Inv. E.586. De godin Noet.

kisten zijn *moet*, “moeder” of zelfs *soebet*, het “oer-ei” waaruit de eerste zoon is geboren en waaruit de overledene zal kunnen worden herboren. Aan deze Egyptische denkwijze over het leven na de dood is tot het einde van de faraonische geschiedenis fundamenteel gezien niets veranderd dankzij de extreme coherentie en de standvastigheid van een beschaving die gedurende 3000 jaar werd gekenmerkt door dezelfde cycli en werd geleid door dezelfde overwegingen. Ze is samen met

de laatste lijkstenen en sarcofagen pas verdwenen toen de Egyptische maatschappij uiteindelijk een andere visie op de wereld kreeg². (L.D.)

² Voor meer informatie met betrekking tot lijkstenen en sarcofagen in het algemeen, zie onder meer: Ikram & Dodson 1998; Taylor 1999; Taylor 2001; Manley & Dodson 2010; etc.

LIJKKISTEN EN SARCOFAGEN VAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS. HET ONTSTAAN VAN EEN COLLECTIE

Toen Jean Capart, pas aangesteld als adjunct-conservator aan de Egyptische afdeling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG), zich in 1897 (**Fig.2**) liet fotograferen te midden van de collectie die hij voorbereide op een grondige reorganisatie¹, koos hij er voor om op te gaan tussen een indrukwekkende reeks van zes lijkkasten, opgesteld op houten schragen waarvan de stabiliteit meer dan waarschijnlijk erg precair was. Deze

Fig.2 De Egyptische afdeling in 1897; geannoteerde foto door Jean Capart (Foto EGKE 23.132).

lijkkasten zijn afkomstig uit de Tweede cachette van Deir el-Bahari die werd ontdekt in 1891. Ze werden slechts enkele jaren voordien, in 1894, door de Egyptische overheid aan België geschonken². Verscheidene andere lijkkasten en mummies die deel uitmaakten van de oorspronkelijke kern van de collectie en tegen de muren van de zalen staan of er aan zijn bevestigd, zijn eveneens

te herkennen op deze foto: rechts van Capart, de mummie van Boetehamon in zijn lijkkest³, een kleine mummie van een kind uit de Ptolemeïsche Periode⁴, de mummie die huist in de lijkkasten van Oesirmes⁵, en ook nog, net achter de jonge egyptoloog, de bodem van een gedecoreerde lijkkest met een voorstelling van de godin Noet⁶. Aan zijn linkerkant staat één van de mummieplanken uit de cachette van Deir el-Bahari⁷ met haar rug tegen een zuil alsof ze geduldig poseert voor de fotograaf. Het is niet verwonderlijk dat de bezoekers van het museum in die periode ten overstaan van een dergelijke warboel een grote belangstelling koesterden voor de Egyptische oudheden, waarschijnlijk vermengd met een zeker gevoel van onbehagen... Lijkkasten en mummies maakten toen dus deel uit van de voorstelling van de Egyptische beschaving die niet zonder reden werd voorgesteld als een cultuur waarin de mechanismen van de dood en het voortbestaan na de dood een cruciale plaats innemen. Rond 1900 telde de Egyptische collectie slechts enkele honderden objecten. Hierbinnen bekleedden lijkkasten en mummies een prominente plaats. In 1847 had graaf Amédée de Beaufort (1806-1858), de eerste conservator van het museum, reeds een mummie van een kind, verpakt in beschilderde cartonage⁸, aan het museum geschonken. Datzelfde jaar verwierf het museum ook een lijkkest en een mummie waarvan de geschiedenis erg nauw verbonden is met een legendarische figuur uit de egyptologie, de ontdekkingsreiziger en avonturier Giovanni Battista Belzoni (1778-1823). Hij was afkomstig uit Padua en begon zijn carrière als krachtpatser in

1 Capart annoteerde de foto met een ironische opmerking: "Zo vond ik ze [de Egyptische collectie] in 1897" (vertaald uit het Frans). Zie: van de Walle 1980, p. 17, fig. 2.

2 Inv. E.5879, E.5881, E.5883 tot E.5885, E.5887, E.5906 tot E.5909; zie p. 86-108.

3 Inv. E.5288.

4 Inv. E.1184; zie p. 150-153.

5 Inv. E.5889; zie p. 125-129.

6 Inv. E.7623; zie p. 161-162.

7 Waarschijnlijk deze van de dame Ta-oeseret-em-per-nesoe, Inv. E.5909; zie p. 86-90.

8 Inv. E.1184; zie p. 150-153.

het circus. Daarna ging hij in Egypte aan de slag als ingenieur met een specialisatie in de hydraulica. Daar raakte hij in de ban van de archeologie en hij was de eerste die ooit afdaalde in de piramide van Chephren te Giza, in het graf van Sethi I in de Vallei der Koningen en in de rotstempel van Ramses II te Aboe Simbel. Hij stierf in 1823 in West-Afrika tijdens een ontdekkingsstocht naar de oorsprong van de Niger. In 1833 vestigde zijn weduwe Sarah (1783-1870) zich in Brussel. Ze zou er 20 jaar verblijven, blijkbaar levend in erg precare omstandigheden en omringd door de objecten die haar echtgenoot uit Egypte had meegenomen. In 1847 kocht de Belgische regering van haar, voor het museum, de lijkstijl en de mummie van Boetehamon⁹ die rechtopstaand in zijn windsels tegen een muur in het museum blijvend indruk moet hebben gemaakt op generaties bezoekers (**Fig.3**). Sinds zijn aankomst heeft deze onfortuinlijke mummie echter heel wat tegenspoed gekend. In 1939 beslist Jean Capart om ze te laten ontleden en analyseren door de Belgische arts, dr. Frans Jonckheere (1903-1956)¹⁰. Dit betekende een tweede dood voor de ongelukkige Boetehamon die tijdens dit proces, met uitzondering van enkele miserbare windsels en zijn hoofd, de rest van zijn lichaam verloor. Maar hij was nog niet verlost van alle zorgen: in het begin van het jaar 2015 werd zijn hoofd gestolen uit de reserves van de Egyptische afdeling en verkocht aan een antiquair in de stad. Het werd teruggevonden dankzij de efficiëntie van de Brusselse politie. Zijn lijkstijl heeft blijkbaar erg geleden onder de verschillende verhuizingen binnen de Egyptische collectie en is, in afwachting van een broodnodige restauratie, vandaag niet geschikt om tentoongesteld te worden. Met de verwerving van de collecties van Gustave Hagemans (1830-1908)¹¹ en baron Emile de Meester de Ravestein (1813-1889)¹² in 1861 en 1884 kende de Egyptische collectie haar eerste belangrijke aangroei. Verschillende lijkstijlen en

Fig.3 De mummie van Boetehamon Inv. E.5288 (foto EGKE 21.914).

9 Inv. E.5288. Betreffende deze gebeurtenis, zie: Warmenbol 2012, p. 217-240. In werkelijkheid is de mummie meer dan waarschijnlijk van een latere datum dan de lijkstijl en dus niet deze van Boetehamon; zie Francot, Limme, Van Elst *et al.* 1999, p. 12.

10 Zie hierover: Jonckheere 1942.

11 Warmenbol 2012, p. 305-333.

12 Limme 1980, p. 39 e.v.

Fig.4 De Egyptische afdeling ca. 1904 in de booggalerij van de noordvleugel van het Jubelpaleis. Het deksel van de kist van Chonsoetefnacht (Inv. E.586), net verworven door het museum, is te zien centraal in de foto (Foto EGKE 2065).

dierenmummies, katten, mangoesten of krokodillen zijn afkomstig uit de collectie Hagemans, evenals de bodem van een Romeinse mummiekist die is beschilderd met een grote afbeelding van Noet, de hemelgodin¹³, en de aangrijpende hand van een mummie, zonder twijfel uit het Middenrijk, waar aan de ringvinger nog een ring met scarabee zit¹⁴. Als voormalig diplomaat aan het Vaticaan had E. de Meester de Ravestein een erg belangrijke persoonlijke collectie verzameld, die was samengesteld uit zowel klassieke oudheden als Egyptische voorwerpen. Daaronder bevinden zich enkele van de meest prominente lijkkasten uit de verzameling, zoals deze van de dame Tamen¹⁵, of deze van Oesirmes¹⁶. Deze belangrijke ensembles, die bestaan uit verschillende in elkaar passende kisten, kenden een ingewikkelde geschiedenis. Ze werden in Egypte verworven door Giovanni Anastasi (1765-1860), de Zweedse consul-generaal in Egypte, en maakten daarna deel uit van de collectie van Antoine Schayes (1808-1859), de eerste hoofdconservator van het museum. Tijdens de veiling van deze verzameling werden enkele lijkkasten verworven door Emile

de Meester de Ravestein en zijn zo in de collectie van de KMKG terecht gekomen. Anderen werden aangekocht door baron Albert d'Otreppe de Bouvette (1787-1871) en worden momenteel bewaard in het Curtiusmuseum te Luik, waarbij de twee reeksen gedeeltelijk met elkaar vermengd raakten¹⁷.

In 1894 werd de collectie lijkkasten in een klap verrijkt met tien exemplaren, afkomstig uit de buitengewone Tweede cachette van Deir el-Bahari die in 1891 werd ontdekt. Dit gigantische collectieve graf (in het Arabisch genoemd *Bab el-Gasoes*, de "Poort van de Priesters") bevatte verschillende honderden lijkkasten, alsook een grote hoeveelheid andere objecten. Het was de laatste rustplaats van een groot aantal leden van de priesters en priesteressen van Amon uit de 21ste dynastie. Ten gevolge van deze ontdekking en de enorme toevloed aan lijkkasten en andere objecten uit de grafgraven waarmee het museum van Caïro werd overstelpt, besloot de regering van onderkoning Abbas II Hilmi om loten objecten aan te bieden aan een groot aantal landen waaronder België. Deze lijkkasten zijn vandaag dus verspreid over de hele wereld, wat haar wetenschappelijke studie uiteraard bijzonder complex maakt. De KMKG maken daarom dan ook deel uit van een internationaal onderzoeksnetwerk dat verscheidene musea die deze lijkkasten bezitten, samen brengt met als doel om de objecten uit de Tweede cachette van Deir el-Bahari, die een uitzonderlijke getuigenis is van de Egyptische opvattingen over het hiernamaals en de faraonische theologie aan het begin van het 1ste millennium v. Chr, te publiceren, te bestuderen, te restaureren en meer bekendheid te geven¹⁸. Vanaf zijn aanstelling zorgde Jean Capart ervoor dat het museum financieel inschreef op de opgravingen in Egypte die werden uitgevoerd door Engelse archeologen van het Egypt Exploration Fund (de huidige Egypt Exploration Society) en de Egyptian Research Account. In overeenstemming met de toenmalige wetgeving werden de opgegraven stukken verdeeld tussen het museum van Caïro en de diverse musea die op de opgravingen

13 Inv. E.7623; zie p. 161-162.

14 Inv. E.5627.

15 Inv. E.5890; zie p. 114-119.

16 Inv. E.5889; zie p. 125-129.

17 Zie hierover: De Meulenaere 1980, p. 75-80; verschillende conclusies uit dit artikel zijn later vervolledigd of gecorrigeerd in Hellinckx 2006 en Taylor 2009.

18 Zie p. 83-111.

hadden ingeschreven. Verscheidene van de meest belangrijke lijkkasten uit de Egyptische verzameling zijn op die manier aan de collectie toegevoegd, zoals onder meer het fraaie deksel van de kist van Chonsoetefnacht¹⁹, afkomstig uit de opgravingen van Bernard Pyne Grenfell en Arthur Surridge Hunt te el-Hiba in 1902-1903 (**Fig.4**), de sarcofaag uit kalksteen van Nacht²⁰ of de lijkkast van Ma²¹, opgegraven door John Garstang te Abydos en Beni Hassan tussen 1899 en 1904, de terracotta kist van Men²² en die van de dame Merneith²³, ontdekt door William M. Flinders Petrie in respectievelijk Tell el-Ja-hoedija in 1906 en Kafr Ammar in 1911, of ook nog de Vroegdynastische lijkkasten uit Tarchan²⁴, ook opgegraven door Petrie in 1912-1913. Maar Capart voerde ook een intense aankooppolitiek en was aanwezig op alle belangrijke veilingen van Egyptische oudheden. Het is op die manier dat hij in 1901 de volledige inboedel van het Middenrijks graf van Aboe wist te verwerven dat bestond uit een lijkkast, de mummie en haar talrijke houten grafmodellen en werd ontdekt door de Franse archeoloog Albert Gayet te Sjeich Ibada in 1899-1900²⁵.

Tijdens het interbellum hebben talrijke schenkingen en legaten de collectie eveneens verrijkt. In 1905 werden twee kleine lijkkasten van kinderen, waarschijnlijk te dateren aan het einde van de Ptolemeïsche Periode en vermaard omwille van hun afkomst uit de Vallei der Koningen, aan het museum geschonken door graaf Frédéric van den Steen de Jehay (1858-1918)²⁶. In 1910 schonk baron Édouard Empain (1852-1929) het museum twee bijzondere houten beschilderde lijkkasten uit het Middenrijk die te Assioet werden ontdekt door David George Hogarth (1862-1927) in 1906-1907²⁷. In 1914 erfde het museum de belangrijke verzameling Egyptische oudheden die door koning Leopold II werd samengesteld tijdens zijn twee reizen in Egypte

in 1854-1855 en 1862-1863, toen nog als hertog van Brabant, en die sindsdien in de Koninklijke Stallingen werden bewaard. Een meesterwerk uit de collectie maakt aldus zijn opwachting in het museum: een prachtig mummiemasker uit het einde van de 18de dynastie uit bepleisterd en beschilderd hout en glinsterend inlegwerk uit beschilderde glaspasta²⁸. Daar kan ook het deksel van de sarcofaag van de dame Taredet aan toegevoegd worden met haar gesofisticeerd mythologisch decor en zorgvuldig gegraveerde hiërogliefen, typerend voor de Ptolemeïsche Periode²⁹. De monumentale sarcofaag van Ioepa³⁰, schatbewaarder in het Ramesseum onder Ramses II, heeft verschillende jaren dienst gedaan als bloembak in de Koninklijke Stallingen. De vochtigheid van de besproeiingen had hem al aangetast maar het is uiteindelijk het bluswater van de brandweer tijdens de brand die het museum in 1946 in de as legde, dat zijn lot bezegelde. Gereduceerd tot talrijke fragmenten is ze vandaag het onderwerp van een studie- en reconstructieproject. Tenslotte, in 1935, is het baron Armilde Lheureux (1872-1957) die het museum de buitengewone Ptolemeïsche lijkkast van Horkaoei schenkt³¹, die vroeger deel uitmaakte van de verzameling van de Duitse egyptoloog Friedrich Wilhelm von Bissing.

Dankzij haar rijkdom is de collectie lijkkasten en sarcofagen van de KMKG vandaag een perfect onderwerp voor een veelheid aan wetenschappelijke projecten. Bedoeling is om de objecten te laten spreken, de materialen te analyseren die door de houtbewerkers werden gebruikt, de pigmenten te bestuderen waarmee de schilders de kisten decoreerden en tenslotte, de mythologische betekenis van dit alles te achterhalen. Een boeiend werk dat wordt uitgevoerd onder de sterren van Noet door de egyptologen die op zoek gaan naar de denkwereld en het wereldbeeld van de oude Egyptenaren. **(L.D.)**

---

19 Inv. E.586; zie p. 133-135.

20 Inv. E.408; zie p. 44-47.

21 Inv. E.5037; zie p. 40-43.

22 Inv. E.4348; zie p. 55-57.

23 Inv. E.5886; zie p. 130-132.

24 Inv. E.4493 en E.8708; zie p. 18-21.

25 Inv. E.785; zie p. 28-33

26 Inv. E.1182 en E.1183; zie p. 156-157.

27 Inv. E.3035 en E.3036; zie p. 34-37.

---

28 Inv. E.6884; zie p. 68-69

29 Inv. E.5282; zie p. 141-143.

30 Inv. E.5189; zie p. 70-71.

31 Inv. E.7042; zie p. 144-147.

INDEX VAN DE INVENTARISNUMMERS

E.408 p.13, 44-47 | E.409 p.44, 46-47 | E.452 p.150-152 | E.473 p.18 | E.586 p.9, 12-13, 122, 133-135 | E.785.1-E.785.39 p.13, 28-33 | E.1182 p.13, 156-157 | E.1183 p.13, 156-157 | E.1184 p.10, 150-153 | E.1613 p.58-59 | E.1837 p.84 | E.1838 p.84 | E.1876 p.64-65 | E.2169 p.194-195 | E.2617a-c p.176-177 | E.3035 p.13, 34-35 | E.3036 p.13, 34, 36-39 | E.3059 p.66-67 | E.3395a-b p.80, 112-113 | E.3974 p.148-149 | E.3975 p.158-160 | E.4347 p.62-63 | E.4348 p.13, 54-58, 60 | E.4349 p.60-61, 60 | E.4350 p.60-61 | E.4351 p.58-59 | E.4493a-c p.13, 18-20, 22 | E.4496 p.48-49 | E.4858 p.163 | E.5033 p.22-23 | E.5037 p.13, 24, 40-43 | E.5189 p.13, 70-71 | E.5282 p.13, 138, 141-143 | E.5288 p.10-11 | E.5400-E.5446 p.84 | E.5627 p.12 | E.5879 p.10, 84-85, 102-107 | E.5881 p.10, 84-85, 108-110 | E.5883 p.10, 84-91 | E.5884 p.10, 84-85, 92-96 | E.5885 p.10, 84-85, 102-107 | E.5886 p.13, 130-132 | E.5887 p.10, 84-85, 96-101 | E.5889 a-c p.10, 12, 124 | E.5890a-c p.12, 114-119, 125-129 | E.5906 p.84-85, 92-97 | E.5907 p.84-85, 111 | E.5908 p.84-85, 102-107 | E.5909 p.10, 84-91 | E.6309 p.120-121 | E.6662 p.184-185 | E.6719 p.171 | E.6750 p.172 | E.6754 **Couverture**, 50, 74-75 | E.6878 p.72-73 | E.6884 p.6, 13, 68-69 | E.6930 p.178-179 | E.6933 p.194-195 | E.6934 p.192-193 | E.7042 p.13, 144-147 | E.7069 p.171, 173 | E.7071 p.166, 171, 174 | E.7072 p.171 | E.7073 p.171, 174 | E.7074 p.187-189 | E.7076 p.196-197 | E.7091 p.171 | E.7282 p.186 | E.7577 p.180 | E.7581 p.181 | E.7583 p.182 | E.7584 p.183 | E.7591 p.171 | E.7620 p.78-79 | E.7623 p.10, 12, 161-162 | E.8035 p.76-77 | E.8708 p.13, 20-22 | E.8841a p.190-191 | E.9015 p.154-155 | E.9016 p.136-137

FOTOVERANTWOORDING

Zonder andere vermelding zijn alle foto's in dit werk © kmg-mrah.

DANKWOORD

De auteurs danken van harte de talrijke collega's die hebben bijgedragen aan de realisatie van dit boek, dat voor alles het resultaat is van een collectief werk. Vanessa Boschloos, Elias Conostas, Cécile Evers, Eric Gubel, Hendrik Hameeuw, Dirk Huyge, Bryan Kraemer, Françoise Labrique, Marleen De Meyer, David Nunn, Héloïse Smets, Katharina Stövesand, Carolina Teotino, Caroline Tilleux, Athena Van der Perre, Marie-Paule Vanlathem, Eugène Warmenbol & Harco Willems hebben hiervoor boeiende bijdragen geschreven. De firma ISO Translations en Carla Van Linden, evenals onze collega's Vanessa Boschloos, Wouter Claes, Anne Devillers, Nele Strobbe, Athena Van der Perre & Véronique Van der Stede hebben de vertalingen voor hun rekening genomen. De technische en administratieve coördinatie werd deskundig in goede banen geleid door Sylvie Paesen & Karin Theunis. Wouter Claes nam de zware taak op zich om de bibliografie en de citaties op te maken, evenals, samen met Nele Strobbe voor de Nederlandse editie, de eindredactie van dit boek : moge Thot, de onfeilbare god van het rigoureuze schrift hen voor eeuwig en altijd gunstig gezind zijn! Onder een onmogelijke tijdsdruk en met een onuitputbaar geduld hebben Raoul Pessemier, Iona Thijs, Greet Van Deuren en Marc-Henri Williot-Parmentier op meesterlijke wijze de prachtige foto's gemaakt die dit boek illustreren. Met onafgebroken toewijding hebben France Ossieur en Isabella Rosati zorg gedragen over het welzijn van de lijkkasten en sarcofagen tijdens hun verplaatsingen binnen het museum. Onze dank gaat ook uit aan dhr. Kevork Aharonian voor zijn toestemming om een prachtige Fajoem-portret uit zijn collectie in de catalogus weer te geven. Dank ook aan Hans Beeckman en Kévin Liévens van de dienst Houtbiologie van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika voor de identificatie van de houtvezels van verscheidene lijkkasten. Ten slotte gaat onze erkentelijkheid ook uit aan Michelle Poskin en Aikaterini Chronopoulou van Éditions Racine voor hun enthousiasme en communicatieve energie. Moge het sterrenlichaam van Noet u allen omgeven met haar beschermende vleugels!

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. www.kmkg.be

Dit boek verschijnt bij Éditions Racine gelijktijdig in het Frans met de titel *Sarcophages. Sous les étoiles de Noet* (ISBN 978-2-87386-963-2).

Grafisch ontwerp en lay-out:

Aikaterini Chronopoulou. www.aika-design.com

www.lannoo.com

Schrijf u in voor onze nieuwsbrief en ontvang regelmatig informatie over onze nieuwe uitgaven en activiteiten. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

© Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2015

D. 2015, 6852. 24

Wettig gedeponeerd: oktober 2015

ISBN 978-2-87386-964-2